

CATS IN KYIVAN RUS: WHERE DID THEY APPEAR FROM AND HOW DID THEY LOOK LIKE IN THE MIDDLE AGES?

Natalia Khamaiko^{1,2} , Pavlo Gol'din³ , Mykhailo Kublii¹ , Yevheniia Yanish³

Key words

domestic cat, pets, rodent hunting, Kyivan Rus, Roman times, Viking Age, Middle Ages

doi

<http://doi.org/10.53452/TU2704>

Article info

submitted 04.02.2024
revised 01.06.2024
accepted 30.06.2024

Language

Ukrainian, English summary

Affiliations

¹ Institute of Archaeology, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine);

² Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO, Leipzig, Germany);

³ Institute of Zoology, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Correspondence

Natalia Khamaiko; Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, 4 Tryokhsviatytska Street, Kyiv, 01001 Ukraine;
Email: khamajko@gmail.com;
orcid: 0000-0002-7396-0315

Abstract

The article provides information about cats in Kyivan Rus based on archaeological and historical data. The modern domestic cat is not a descendant of the nominal subspecies of the European wildcat (*Felis silvestris* s. str.), but is genetically related to the African subspecies (*Felis silvestris lybica*). It began its journey into human homes somewhere in the Fertile Crescent. The first domestic cats appeared in Europe during the Neolithic period. In Ukraine, domestic cats were first recorded at Trypillian sites. The second wave of the appearance of domestic cats is linked to the Roman influence in the 1st to 4th centuries CE, while the third wave is associated with the Vikings, who brought cats back to their homes from long journeys starting in the 7th century CE. All periods of the domestic cat's spread in Europe coincide with increased trading activity. For example, one of the earliest domestic cats in the Rus was found in a 10th-century burial at an Early Rus cemetery in Shestovytsia, a site associated with Scandinavians and revealing their distant contacts. Domestic cat remains are also found in 10th-century complexes in Kyiv, the capital of Rus, a city whose economic foundation was also trade. Later, in the 12th century, domestic cats became much more numerous, as evidenced by zooarchaeological materials from Vyshhorod, Zvenyhorod, Voyin, Ltava, Old Ryazan, Novgorod, and other locations. Modern research refutes the conventional belief that domestic cat bones are found mainly in cities. Evidence shows that domestic cats were also present at rural sites in the Kyiv district and Poltava region. In the Middle Ages, cats grew to quite large sizes, likely due to their living conditions in human homes, which provided more stable and higher-quality food. However, cats were not merely household pets; they were often kept near homes primarily for rodent control, as they predominantly consumed the rodents they caught. Notably, the spread of domestic cats in Europe during the Roman and Viking times coincided with the spread of the black rat. Additionally, cats were occasionally used for fur and leather, as indicated by archaeological finds in Scandinavia and northern Rus. In rare instances of famine, cats were also consumed.

Cite as

Khamaiko, N., P. Gol'din, M. Kubliy, Y. Yanish. 2024. Cats in Kyivan Rus: where did they appear from and how did they look like in the Middle Ages? *Theriologia Ukrainica*, 27: 25–35. [In Ukrainian, with English summary]

Коти в Київській Русі: звідки вони з'явилися і якими були в Середньовіччі?

Наталя Хамайко, Павло Гольдін, Євгенія Яніш, Михайло Кублій

Резюме. Стаття подає інформацію про котів у Київській Русі на основі археологічних та історичних відомостей. Сучасний свійський кіт не є нащадком європейського підвиду kota лісового (*F. silvestris* s. str.). Генетично він пов'язаний із африканським підвидом kota лісового (*F. s. lybica*) і починає свій шлях до людської оселі десь в межах Родючого Півмісяця. Перші свійські коти з'являються в Європі у часи неоліту. На території України свійські коти вперше зафіксовані на трипільських пам'ятках. Друга хвиля пов'язана з римським впливом у I–IV ст. н.е. А остання, третя — з вікінгами, які з далеких подорожей привозили котів до своїх домівок, починаючи з VII ст. н.е. Усі періоди поширення свійського kota в Європі співпадають з підвищеною торговельною активністю. Так, одним із перших свійських котів на Русі був кіт, що виявлений у похованні X ст. давньоруського могильника в с. Шестовиця, пам'ятки, що була пов'язана зі скандинавами та виявляє їхні далекі контакти. Знахідки свійських котів відомі також у комплексах X ст. Києва, столиці Русі та міста, економічною основою якого була також торгівля. Пізніше, у XII ст. свійські коти стають набагато численнішими. Вони відомі серед зооархеологічних матеріалів з Вишгорода, Звенигорода, Воїня, Лтави, Старій Рязані, Новгороді та ін. Усталене уявлення про те, що знахідки кісток kota свійського є переважно у містах, спростовують сучасні дослідження. Наявність свійських котів і на сільських пам'ятках зафіксовано в окрузі Києва та на Полтавщині. В Середньовіччі коти досягають доволі великих розмірів, що можна пояснити їхнім перебуванням в оселях людей і внаслідок цього наявністю стабільнішого та якіснішого харчування. Однак у той час вони були не тільки хатніми улюбленцями. Часто котів тримали біля оселі виключно для боротьби з гризунами, якими ці хижаки вимушені були здебільшого й харчуватися. Примітно, що останні хвилі поширення свійських котів в Європі в римський час і добу вікінгів співпадають з поширенням тут чорного пацюка. Іноді коти були навіть джерелом хутра та шкіри, про що свідчать археологічні знахідки в Скандинавії та Північній Русі. В рідкісні періоди голоду котів вживали в їжу.

Ключові слова: кіт свійський, Київська Русь, римський час, доба вікінгів, Середньовіччя, домашні улюбленці, полювання на гризунів.

Вступ

Сьогодні свійські коти — це улюбленці, які привертають увагу своєю приємною зовнішністю, умінням лащитися і гратися, хоча це далеко не всі їхні чесноти. Коти ще й добрі мисливці, і саме вміння полювати на гризунів поєднувало людину і kota з давніх часів. Частина котів, звісно, була представниками дикої фауни, які заходили до людських осель за здобиччю. Але вже з часів неоліту, коли люди почали обробляти землю, вирощувати злаки і накопичувати запаси зерна, постала потреба в одомашненні котів.

Мета роботи — узагальнення відомостей про свійських котів Русі в контексті раннього поширення свійських котів на території України та прилеглих регіонів з їх аналізом і визначенням обмежень і перспектив подальших досліджень.

Походження свійських котів

Сучасні свійські коти походять від африканського підвиду kota лісового (*F. s. lybica*; рис. 1), що розповсюджений в дикій природі на території Азії та Африки [Faure & Kitchener 2009; Ottoni *et al.* 2017]. В Європі також існує кіт в дикій природі — кіт лісовий *F. silvestris* s. str. (рис. 2). Представники цих підвидів вирізняються не тільки генетично, але й зовні. Степовий підвид kota має округліші обриси черепа через коротшу морду і коротші носові кістки [Yamaguchi *et al.* 2004]. Тому археологічні рештки свійських котів іноді можна визначити і відрізнити від європейського лісового kota не тільки генетично, а й морфологічно за наявності черепів. Проте внаслідок численних випадків гібридизації свійських і європейських лісових котів як у людських поселеннях, так і у дикій природі [Jamieson *et al.* 2023], морфологічні та генетичні визначення можуть бути ненадійними.

Рис. 1. Кіт степовий (*Felis silvestris lybica*): (a) ареал поширення (wikimedia.org; User: Haplochromis, 2.02.2020, CC BY-SA 4.0), (b) череп *F. s. lybica* (фото П. Гольдіна); (c) загальний вигляд тварини (wikimedia.org; User: Leonemanuel, 31.10.2015, CC BY 2.5).

Fig. 1. African wildcat *Felis silvestris lybica*: (a) distribution area (wikimedia.org; User: Haplochromis, 2.02.2020, CC BY-SA 4.0), (b) skull of *F. s. lybica* (photo by P. Goldin); (c) general view of the animal (wikimedia.org; User: Leonemanuel, 31.10.2015, CC BY 2.5).

Через культ котів у стародавньому Єгипті раніше вважали, що котів приручили саме там. Однак сучасні дослідження доводять, що це сталося близько 10 000 років тому на Близькому Сході, а найдавніші знахідки свійських котів походять зокрема з Кіпру [Vigne 2004; Ottoni *et al.* 2017; Nilson *et al.* 2022]. Винайдення землеробства спричинило появу надлишків збіжжя, а відповідно і постійну необхідність оберігати його від гризунів. Звідси й почалася експансія свійських котів в Європу, як і інших одомашнених тварин разом із хвилями переселенців в часи неоліту.

Проникнення в Європу

Свійський кіт відомий в Європі (східні Балкани, центральна Європа) з неоліту [Basa *et al.* 2018], проте його поширення довгий час було обмежене. Рештки котів з Польщі, датовані 4200–2300 роками до н.е., на даний час є найбільш раннім свідченням проникнення *Felis silvestris lybica* в Центральну Європу [Krajcarz *et al.* 2020, 2022].

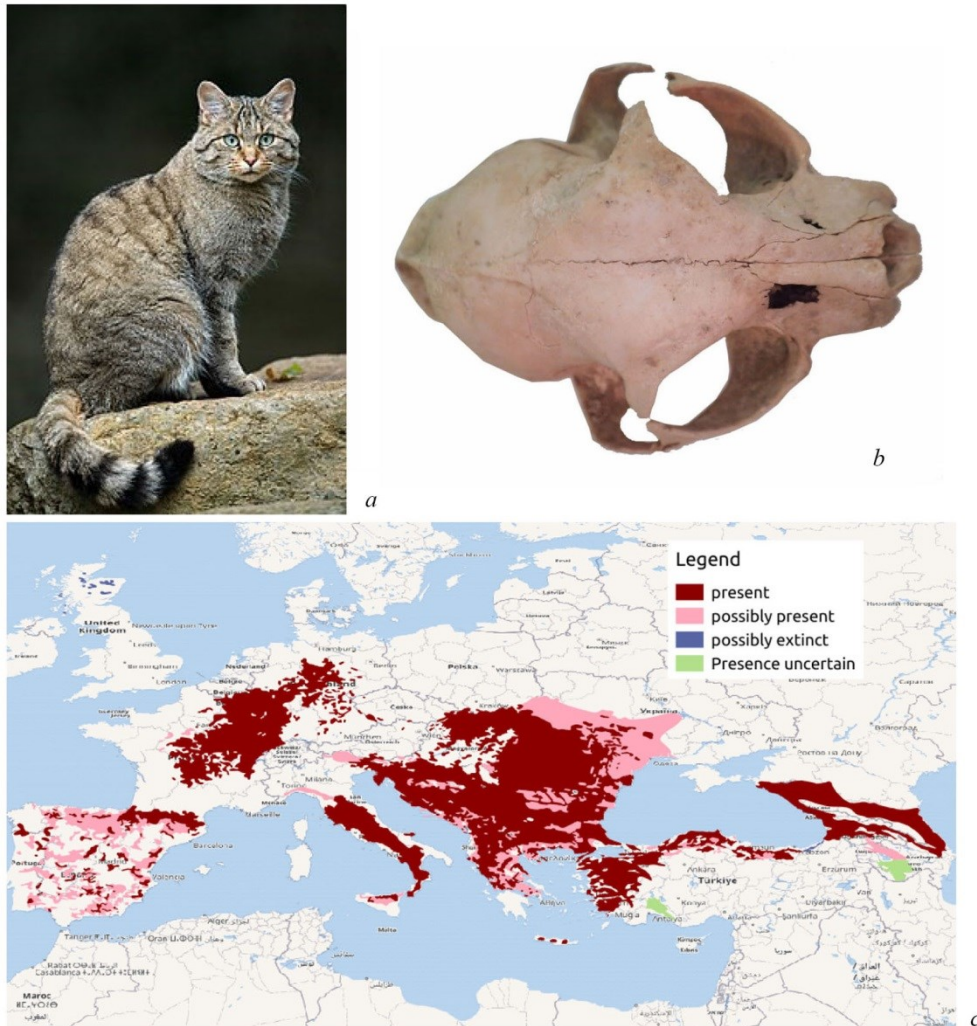

Рис. 2. Кіт лісовий *Felis silvestris* (s. str.): (a) загальний вигляд тварини (wikimedia.org; User: Lviatour, CC BY-SA 3.0); (b) череп *F. silvestris* (s. str.) (фото П. Гольдіна); (c) ареал поширення (wikimedia.org; User: BhagyaMani; CC BY-SA 4.0).

Fig. 2. European wildcat *Felis silvestris* (s. str.): (a) general view of the animal (wikimedia.org; User: Lviatour, CC BY-SA 3.0); (b) skull of *F. silvestris* (s. str.) (photo by P. Goldin); (c) distribution area (wikimedia.org; User: BhagyaMani; CC BY-SA 4.0).

На території України знахідки котів, визначених як свійські, відомі на трипільських поселеннях [Zhuravliov 2008: 20; 2016: 115]. Найдавніша знахідка kota свійського походить з трипільського поселення Андріївка [Zhuravliov 2016: 349]. Проте ця знахідка, як і всі відомості про ранні знахідки котів, потребує верифікації. У добу раннього заліза на території України археологічні рештки котів відомі лише на пам'ятках Північного Причорномор'я раннього римського часу, I–II ст. н.е., зокрема в Ольвії [Zhuravliov 2008; 2016]¹.

Всі ці знахідки потребують ревізії і повторного визначення, оскільки серед них можуть бути і свійські, і дикі, гібридні форми. Натомість пам'ятки скіфського лісостепу таких знахідок майже не містять. Єдина знахідка кістки kota походить з археологічної пам'ятки скіфського часу «Старий Кар'єр», розташованої в Полтавській обл. (VI–V ст. до н. е., Більське Го-

¹ Також про це є у звітах авторів в архіві Інституту археології НАН України: 1) Буйських, А. В., А. Твардецький, М. В. Новиченкова. Звіт про розкопки на об'єкті Р-23 в Ольвії у 2017 р. Науковий архів Інституту археології НАН України (Київ). 2) Звіт про розкопки на об'єкті Р-23 в Ольвії у 2018 р. Науковий архів Інституту археології НАН України (Київ).

родище, розкопки О. Шапорди у 2022 р.). Проте ймовірно, що вона належала коту лісовому, *Felis sylvestris* (s. str.). Важливою є та обставина, що і прадавній, і сучасний ареал kota лісового в Україні обмежений правобережжям Дніпра і Причорномор'ям (включно з Кримом, де лісовий кіт жив принаймні до IV ст. н. е.) [Zagorodniuk *et al.* 2014], а знахідки у лісостепу на лівобережжі Дніпра одиничні. Тому можна припускати, що прадавні лівобережні знахідки найімовірніше належать коту свійському, проте визначення суто за географічним критерієм не є надійними і потребують верифікації.

Можливо, все ж, посередництво давнього Єгипту зіграло свою роль у поширенні котів у римський час. Тодішні тісні зв'язки Єгипту з Європою та інтенсивні торгівельні контакти обох регіонів співпадають за часом з активним поширенням котів у Європі. Існує також версія паралельного одомашнення котів у Єгипті і розповсюдження їх у другу (античну) хвилю саме звідси. Торговці брали з собою на човни цих мисливців для боротьби зі шкідниками, і таким чином вони подорожували до Південно-Західної Азії, Африки та Європи [Ottoni *et al.* 2017; KU Leuven 2017].

У пізньоримський час, III–IV ст. н. е., свійський кіт поширюється на північний схід до території сучасної Польщі та у північному Причорномор'ї. Поодинокі знахідки на пам'ятках черняхівської культури у Середньому Подніпров'ї та на Житомирщині (поселення Журавка та Успенка). У той час як на поселенні Лепесівка Хмельницької обл. є знахідка kota лісового у кількості 3–5 % від загальної кількості кісток тварин, виявлених тут [Zhuravliov 2016: 299, 301–302]. Потім свійський кіт на деякий час зникає з Центральної Європи. Пам'ятки ранніх слов'ян V–VIII ст. не містять кісткових решток kota.

Вікінги — торговці, які любили котів

Найпізніша активна експансія свійського kota на північ та схід, з якою встановлюється його сучасний ареал у Європі, відбувається в VII–XI ст. Знахідки котів, серед іншого, знову пов'язують з діяльністю мореплавців, але вже з Північної Європи. Скандинави доби вікінгів мали надзвичайно активні зв'язки не тільки з європейським Середземномор'ям, але і з Близьким Сходом та Центральною Азією. Звідти вони привозили багато цікавинок, серед яких були й коти свійські.

Однією з найбільш ранніх, пов'язаних зі скандинавським контекстом, є знахідка свійського kota VII ст. на острові Рюген, що на півночі Німеччини [Ottoni *et al.* 2017]. Знахідка свійського kota IX ст., що виявляє розповсюдження цих тварин за посередництва торговців, походить з Джанкента (Казахстан). Розташоване в дельті Сирдар'ї, це середньовічне місто лежало на перетині торговельних шляхів, головним з яких був шлях з Хорезму на Волгу — північне відгалуження славетного Шовкового шляху. Кіт з Джанкента був домашнім улюбленцем, оскільки навіть старий та хворий він мав добрий догляд, що підтверджують ізотопні дослідження [Haruda *et al.* 2020].

Важливою для розуміння поширення свійських котів у Східній Європі знахідкою є екземпляри з м. Саркела (Біла Вежа) в долині Дона; це черепи, що зберігаються у колекції О. Браунера у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна [Plyukhin & Krivolapov 2015]. Контекст знахідки невідомий і може стосуватися як хазарського, так і пізнішого часу, тому потребує уточнення і датування.

Коти в Київській Русі

На територію Русі свійський кіт приходить також в добу вікінгів, щоправда дещо пізніше. У давньоруський час свійські коти відомі в північній Русі — таких місцях Ладозі, Новгороді, Твері, Пскові, Тимерьові. Однак найбільш ранні знахідки, датовані за археологічним контекстом IX–X ст., не мають підтвердження того, що це саме свійські коти. Щоденникові записи та звіти дослідників містять лише визначення виду, однак без уточнення, свійські це коти чи дикі. А оскільки означені матеріали не збереглися, їх уже не можна додатково оглянути з метою визначення принаймні виду.

Натомість, задокументовані знахідки саме свійських котів Х ст. відомі з території південної Русі — таких відомих пам'яток, як Київ та Шестовиця поблизу Чернігова.

Під час досліджень Архітектурно-археологічної Інституту археології НАН України на садибі Десятинної церкви у Києві, що проходила тут у 2005–2011 рр. під керівництвом Гліба Івакіна [Ivakin *et al.* 2010], у засипці рову Старокиївського городища у Києві знаходилася велика кількість кісток свійських тварин. Серед них Євгенією Яніш та Михайлом Кублієм під час визначень отриманих при розкопках матеріалів виявлено близько десятка розрізаних кісток kota свійського. Шари засипки рову утворювалися в декілька етапів протягом Х ст. Сюди могли потрапити кістки котів разом з культурним шаром городища. Вони демонструють, що в Х ст. свійські коти вже жили на садибах киян.

Цілий скелет kota було виявлено експедицією Давида Бліфельда у 1957 р. в Шестовиці, поселенні Х ст., розташованому на р. Десна поблизу Чернігова. Майже повний скелет kota свійського (череп, 20 хребців і кістки кінцівок) знаходився у кургані 69 (рис. 3) [Khamaiko & Yanish 2018]. Поховання людини було здійснено за типом кремації, уміщеної в поховальну урну, однак кіт був покладений у необпаленому вигляді зверху урни, коли та була трохи присипана землею [Bliefeld 1977]. За анатомією черепа, розмірами, пропорціями черепа та кісток кінцівок він значно відрізняється від європейських диких котів і знаходиться в межах ареалу свійських котів. Ця знахідка — перше підтвердження особливих стосунків kota і людини в Середньовіччі, свідчення того, що кіт не тільки жив в людській оселі, але й був домашнім улюбленцем.

Археологічні знахідки котів для Х ст. є доволі рідкісними і походять з пам'яток, що в першу чергу пов'язані з торгівлею. Однак в уже в XII ст. коти свійські стали звичним видом тварин на міських садибах Русі. Вони зафіксовані у Вишгороді, Звенигороді, Воїні, Лтаві, Ходосівці під Києвом, Старій Рязані, Новгороді та інших пам'ятках [Тумченко 1972: 139–140; Zhuravliov 2016: 317, 321, 350; Zinoviev 2018; Gorbanenko & Zhuravliov 2021: 321, табл. 67]. У Києві відомо декілька таких знахідок, що походять як з Верхнього міста, так і з Подолу.

Серед інших добре відома знахідка 1938 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря. Розкопками Галі Корзухіної та Михайла Каргера виявлена «землянка художника», що, очевидно, загинула в пожежі під час монгольського погрому Києва взимку 1240 р.

Рис. 3. Кіт з поховання Х ст. на могильнику Шестовиця (фото Наталі Хамайко).

Fig. 3. A cat from a 10th-century burial at Shestovytisia cemetery (photo by Natalia Khamaiko).

На підлозі цього житла лежав обгорілий кістяк свійського kota. Тут же було виявлено й закритий замок, що спонукало Михайла Каргера припустити, що кіт знаходився всередині і не зміг вибратися назовні під час пожежі [Karger 1958].

На городищі міста Володимир у 2023 р. розкопками під кер. Віктора Баюка знайдено скелет kota. Кістки належали дорослій особині, представлені основними крупними кістками. Серед кісток виявлений череп, дві нижні щелепи, один хребець, 16 ребер, по дві плечові, променеві й ліктьові кістки, по одній тазовій і стегновій кістці, по дві великих і малих гомілкових кістках, п'ять метаподіальних кісток. Контекст виявлення датований XII — поч. XIII ст.

Рештки котів на середньовічних пам'ятках — доволі рідкісне явище, проте це зовсім не є ознакою малої кількості або ж взагалі відсутності котів у господарствах давніш мешканців. Зазвичай пам'ятки цього періоду, з яких отримується кістковий матеріал, є поселенськими. Відповідно, абсолютна більшість кісток належить до кухонних відходів. Коти, яких за стандартних умов не вживали у їжу, потрапити до кухонних відходів не могли. Виявлення їхніх кісток носить здебільшого випадковий характер.

Для збільшення ймовірності виявлення цього виду на пам'ятці мають бути дослідженими значні площі пам'ятки із великою кількістю матеріалу. Через те, що майже пів століття тому основну увагу дослідники приділяли вивченню міських поселень, а сільські залишалися менше дослідженими, навіть склалася думка, що котів не розводили у селах і вони були ознакою міста. Проте нинішні дослідження спростовують таку хибну думку. На трьох середньовічних пам'ятках передмістя Києва — Лісники-Безодня, Софіївська Борщагівка і Ходосівка-Рославське, досліджуваними Північною постійно діючою археологічною експедицією під керівництвом Ігоря Готуна в період з 2016 по 2021 роки виявлені кістки kota.

На пам'ятці Лісники-Безодня у 2021 р. (Розкоп I, сектор 1, квадрат Г2, глибина 0,2–0,4 м) виявлена права нижня щелепа kota. Щелепа належала дорослій особині.

Фрагмент правої верхньої щелепи дорослої особини kota свійського виявлений на поселенні Ходосівка-Рославське в 2016 р. (Розкоп I, сектор 17, квадрат Г5, глибина 0,25–0,5 м). Обидві знахідки були відокремленими фрагментами кістяків тварини, в археологічний період вони могли бути перевідкладеними.

Також з Ходосівки-Рославського в 2019 р. (Розкоп I, сектор 57, об'єкт 125, дно східної чверті) виявлена група кісток молодій тварини: череп, лопаткова, плечова, променева і ліктьова кістки. Хоч скелет і не повний, проте частину кісток можна скласти в анатомічній послідовності. Таким чином, можна припустити, що тварина після загибелі опинилася у заповненні об'єкту.

Подібну знахідку зроблено на пам'ятці Софіївська Борщагівка у 2016 р. (Розкоп I, сектор 87, об'єкт 164, північно-східна чверть). Молодій особині kota належала значна частина кісток скелету: череп, дві нижні щелепи, шість хребців, сім ребер, по дві лопатки, плечові, променеві, ліктьові кістки, одна тазова, по дві стегові і великі гомілкові кістки, одна таранна, вісім метаподіальних і дві фаланги пальців. Виявлені кістки є крупнішими кістками скелету, до відсутніх належать дрібніші. Можна припустити, що вони або ж у процесі перебування в землі розклалися і тому не були виявлені, або ж загублені в процесі розкопок. Великі трубчасті кістки, нижні щелепи і лопатки були правої і лівої сторони. На трубчастих кістках один з епіфізів був прирослим, один — неприрослим.

При археологічних розкопках Юрія Пуголовка у 2016 та 2023 рр. на Глинському (кінець XIII — XIV ст., Полтавська обл.) виявлено дві кістки котів свійських.

Спосіб життя котів та їхнє використання в господарстві

Рідко коли такі тваринки були справжніми домашніми улюбленцями. Зазвичай, котам просто дозволяли жити поряд з людьми як мисливцям на гризунів. Їм доводилось самотужки харчуватися і стерегтися небезпеки, постійно недоїдаючи і перебуваючи в стресовому стані. Очевидно, саме тому середньовічні європейські коти здебільшого відрізнялися від сучасних домашніх улюбленців меншими розмірами і гинули переважно в молодому віці (понад 70 %)

[Zinoviev 2018]. Однак, часом трапляються й кістки доволі крупних особин, які гарно харчувалися і дожили до старості, оскільки за ними гарно доглядали. Винятково на цьому тлі виглядає поховання жінки з Шестовиці X ст., поряд з рештками кремації якої було покладено свійського kota, щоб той супроводжував свою господиню в потойбічний світ [Bliefeld 1977].

Цікаво, що в Середньовіччі котів також використовували на хутро, про що свідчать знахідки зі Скандинавії та Новгороду. В данському місті Оденсьо у ямі другої половини XI ст. вдалося знайти близько 70 скелетів котів зі слідами оббілування. На багатьох кістах також виявили погризи собак, що свідчить про те, що яма, куди скидали тушки котів, довгий час стояла відкритою [Hatting 1990]. В шарах XII–XIII ст. новгородського Рогатицького розкопу було також виявлено багато кісток котів зі слідами оббілування і погризами псів [Zinoviev 2018]. І хоча з давньоруських літописів не відомо про використання котячих шкур чи торгівлю ними, торгівля котячими шкурками зафіксована в Західній Європі [Hatting 1990; Lloveras et al. 2017]. Окрім того, на території сучасної України традиційний музичний інструмент — бубон — часто робили з використанням шкір свійських котів або собак.

Зазвичай, середньовічні люди не вживали котів у їжу. Іпатіївський літопис свідчить про негативне ставлення до такого явища, описуючи «нечестивців з племені Яфетова» (східних народів), які їдять вселякий непотріб, у тому числі, комарів, мух, котів і змії [CCRC 2001]. Однак в екстремальних випадках таке траплялося і серед давньоруських мешканців. Новгородський літопис під 1230 роком описує страшний голод, що лютував тоді в Новгороді. І зазначає, що голодні містяни намагалися прокормитися чим тільки можна, і поміж іншого їли конину, псину, і «кошки» [CCRC 2000]. У популярній літературі часто згадують статтю з Правосуддя митрополічного XIV–XV ст., відомого за збіркою «Цвітник» XVI ст.

В ній говориться наступне: «Аще кто собаку оубьет ли кошку, вины гривна, а собаку в собаки мѣсто, а кошка в кошки мѣсто» [Tikhomirov 1953: 128].

Цитата є аргументом цінування котів у давньоруський час, що навряд чи підтверджується археологічними даними. Нам відомі деякі випадки, коли коти були в особливому статусі: як-от кіт з Шестовиці, якого поховали разом з господарем, або кіт з Джанкенту, якого люди продовжували годувати навіть в старості і немічності. Однак випадки, що засвідчують оббілювання котів заради шкіри та хутра, а також значна кількість середньовічних котів, що жили в стресових умовах та помирили рано, ілюструють геть іншу картину.

Коти і боротьба з шкідниками

Розповсюдження пацюка чорного (*Rattus rattus*) в Європі зазнавало кількох ключових етапів, що відображають вплив економічних і соціальних змін на їх популяцію [Yu et al. 2022]. Під час Римського періоду (I–V ст. н.е.) ці пацюки були широко поширені завдяки розвинутій економічній системі та транспортним мережам. Поза межами Римської імперії їх знаходили рідше, що вказує на їхню залежність від римської інфраструктури.

Після розпаду Римської імперії (V–VIII ст. н.е.) зменшилася кількість даних про пацюків чорних, ймовірно через їх знищення в північних провінціях, таких як Британія, хоча на Балканах і в Анатолії вони залишалися поширеними. У Середньовіччі (IX–X ст. н.е.) пацюки чорні знову з'явилися в північноєвропейських торгових поселеннях, що було пов'язано з урбанізацією та розвитком торгівлі. Шкідники були небезпечні не тільки через ризики псування збіжжя, але і поширення хвороб (рис. 4а, 5).

Варто зазначити, що хвилі поширення пацюка чорного збіглися з розповсюдженням свійських котів в Європі. Активні торговельні зв'язки як у Римський час, як і в добу вікінгів, сприяли переміщенню товарів на далекі відстані. Розповсюдження пацюка було нерозривно пов'язане з розвитком торгових мереж, що спонукало і поширення їхніх природних ворогів, котів. На території України ці хвилі поширення свійських котів відповідають спочатку поширенню тут римських культурних впливів, а потім приходом скандинавського населення та їхніми активними торговельними зв'язками.

Можна припустити, що активізація торговельних зв'язків і подорожі на далекі відстані, а особливо інтенсивність зв'язків Русі зі східним Середземномор'ям та Передньою Азією спонукали поширення шкідників, таких, як чорний пацюк. А це, у свою чергу, спонукало і завезення сюди свійського kota, природного хижака, що міг контролювати популяцію гризунів у людських оселях.

Поява kota свійського на території Київської Русі виявляє не тільки новий спосіб боротьби зі шкідниками, запозичений, як і сама проблема, завдяки далекій торгівлі, але і нові культурні звички, що виявляються у появі хатніх улюбленців, серед яких без сумніву були коти. Вони мають доволі великі розміри, майже однакові з розмірами сучасних свійських котів, що могло бути наслідком значно покращених умов існування. Однак коти, що вели напівдикий спосіб життя та використовувалися як джерело хутра та шкіри, показують інші характеристики: доволі малі розміри, ознаки стресу та ранню смертність.

Головні обмеження наявних відомостей з присутності свійських котів у Русі та на прилеглих територіях — це неповнота решток у знахідках та відсутність деяких зразків у музейних колекціях, відсутність археологічного контексту деяких старих знахідок, а також необхідність верифікації знахідок — як біологічних визначень, що потребують геномного аналізу, так і радіокарбонного датування з метою виключення пізніших занесень.

Рис. 4. Гризуни в середньовічній Європі і коти як мисливці на гризунів: (а) пацюки, що їдять тіла померлих на вулицях міста. Біблія Мацейовського, 1240–1250 рр. (NY, Morgan Library & Museum, MS M.638, fol. 21v; www.themorgan.org); (b) сучасний кіт свійський з упольованою мишею (wikimedia.org; User: Lxowle, 9.06.2009; CC BY-SA 3.0).

Fig. 4. Rodents in medieval Europe and cats as rodent hunters: (a) rats eating the bodies of the dead in the streets. Bible de Maciejowski, 1240–1250 (NY, Morgan Library & Museum, MS M.638, fol. 21v; www.themorgan.org); (b) a modern domestic cat with a captured mouse (wikimedia.org; User: Lxowle, 9.06.2009; CC BY-SA 3.0).

Рис. 5. Коти на мініатюрах середньовічних манускриптів: (а) Абердинський бестиарій, бл. 1200 р. Англія (Aberdeen University Library, MS 24, fol. 23v; www.abdn.ac.uk); (b) Бестиарій, XIII ст., Англія (Bodleian Library, MS. Bodl. 764, fol. 51r; <https://digital.bodleian.ox.ac.uk>).

Fig. 5. Cats on miniatures of medieval manuscripts: (a) The Aberdeen Bestiary, c. 1200, England (Aberdeen University Library, MS 24, fol. 23v; www.abdn.ac.uk); (b) Bestiary, 13th century, England (Bodleian Library, MS. Bodl. 764, fol. 51r; <https://digital.bodleian.ox.ac.uk>).

Висновки

Варто констатувати, що, не зважаючи на популярність тем, пов'язаних з domestикацією котів у світі, питання про свійських котів у Київській Русі ще дуже мало досліджене. Спеціального дослідження, присвяченого дослідженню свійських котів у Київській Русі, шляхам їхнього потрапляння у Русь та культурному контексту, що сприяв цим процесам, бракує. Інформація здебільшого обмежується короткими записами у зоологічних додатках до археологічних звітів або згадок про присутність котів у публікаціях.

Свійські коти в Київській Русі з'являються в межах третьої хвилі їхньої експансії в Європу. Найбільш ранні відомі на сьогодні знахідки котів в археологічних пам'ятках походять з території Північної Русі — Ладоги, вони датуються умовно IX ст. Однак фахового визначення, свійські вони чи дикі, ми не маємо. Достеменно ж відомо про побутування свійських котів на території Русі тільки з південніших територій — Києва та Шестовиці. Ці дві пам'ятки виявляють найвищий показник змішаності населення і обидві перебували під впливом скандинавів у X ст. На відміну від Шестовиці, де кіт був похований у кургані зі своїм господарем, київські коти походять з культурного шару, що засвідчує їхню присутність на садибах тогочасних киян. Звідки походять ці коти і чи дійсно вони всі свійські, можуть виявити дослідження, базовані на генетичних та ізотопних аналізах.

Для X ст. коти все ще не були поширеними свійськими тваринами. Контексти X ст. виявляють знахідки котів на торговельних шляхах — відомому шляху з «варяг у греки» (Ладога, Новгород, Київ, Шестовиця) та шляху на Волгу (Тимерьово). Набагато поширенішими свійські коти стають у XII ст. Якщо раніше вважалося, що ареал їхнього поширення в Середньовіччі обмежувався містами, то розкопки останніх років виявляють котів і на сільських поселеннях неподалік від Києва та на Полтавщині.

Подяки

Автори дуже вдячні Аллі Буйських, Ігорю Готуну, Віктору Баюку, Миколі Бандрівському, Олегу Шапорді, Ігору Коросту та Юрію Пуголовку за надані для досліджень зооархеологічні матеріали.

Декларації

Фінансування. Це дослідження було профінансовано НДР НАН України: «Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України як історичне джерело» (№ 0120U000140), «Багатовимірне моделювання і прогнозування стану та динаміки біотичних систем» (№ 0122U000595), «Актуальні проблеми історичної антропології та біоархеології України» (№ 0120U000144); грантовий проект, фінансований фондом VolkswagenStiftung, 'Archaeozoology of Kyivan Rus'. Research status and perspectives' (No 9B 989).

Конфлікт інтересів. Автори не мають конфліктів інтересів, які могли б вплинути на зміст цієї статті.

References

- The Aberdeen Bestiary, c. 1200. *Aberdeen University Library*, MS 24. England.
- Bliefeld, D. I. 1977. *Old Rus Sites of Shestovytsia*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–236. [Ukrainian]
- Bestiary, 13th century. *Bodleian Library*, MS. Bodl. 764. England.
- Bible ... 1250. Bible de Maciejowski. 1240–1250. *Morgan Library & Museum*, MS M.638. New York.
- Cherepnin, L. V. (ed.). 1955. *Monuments of Rus Law. Issue 3: Legal Monuments of the Period of Formation of the Rus Centralized State (14th–15th Centuries)*. GosYurIzdat, Moscow, 419–420, 426–432, 438–457. [Russian]
- CCRC... 2000. *Complete Collection of Russian Chronicles. Vol. 3: Novgorod First Chronicle of the Older and Younger Versions*. YARK, Moscow, 1–400. [Russian]
- CCRC... 2001. *Complete Collection of Russian Chronicles. Vol. 2: Ipatiev Chronicle*. With a Foreword by B. M. Kloss. YARK, Moscow, 1–500. [Russian]
- Faure, E., A. C. Kitchener. 2009. An archaeological and historical review of the relationships between felids and people. *Anthrozoös*, **22** (3): 221–238. [CrossRef](#)
- Gorbanenko, S. A., O. P. Zhuravliov. 2021. *Chronicle Slavs on the Eve of the Formation of Old Rus: Animal Husbandry or Hunting*. Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, Kyiv; Maidan, Kharkiv, 1–376. [Ukrainian]
- Haruda, A. F., A. R. Ventresca Miller, J. L. A. Paijmans, A. Barlow, A. Tazhekeyev, [et al.]. 2020. The earliest domestic cat on the Silk Road. *Scientific Reports*, **10**: art. 11241. [CrossRef](#)
- Hatting, T. 1990. Cats from Viking Age Odense. *Journal of Danish Archaeology*, **9** (1): 179–193. [CrossRef](#)
- Ilyukhin, Y. V., V. P. Krivolapov, 2015. The Genus Felis in the Osteological Collection of Prof. A. A. Brauner at the Museum of Nature, Kharkiv National University named after V. N. Karazin. In: *Natural History Museums: Role in Education and Science*. National Scientific Natural History Museum of the NAS of Ukraine, Kyiv, 52–53. [Russian]
- Ivakin, G. Y., V. K. Kozyuba, O. V. Komar, O. V. Manigda.

2010. Archaeological Research of the Areas Near the Desiatynna Church in 2008. *ADU 2008*, Kyiv, 91–93. [Ukrainian]
- Jamieson, A., A. Carmagnini, J. Howard-McCombe, S. Doherty, A. Hiron, [et al.]. 2023. Limited historical admixture between European wildcats and domestic cats. *Current Biology*, **33** (21): 4751–4760. [CrossRef](#)
- Karger, M. K. 1958. *Ancient Kyiv. Essays on the History of Material Culture of the Old Rus City. Vol. 1*. Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, Moscow, Leningrad, 1–687. [Russian]
- Khamaiko, N. V., Yanish, E. Y. 2018. Archaeozoological materials of the Shestovytsia necropolis from the collections of the Institute of Archaeology. *Archaeology and Ancient History of Ukraine*, **3** (28): 192–204. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Krajcarz, M., M. T. Krajcarz, M. Baca, M. Golubiński, Z. Bielichová, [et al.]. 2022. The history of the domestic cat in Central Europe. *Antiquity*, **96** (390): 1628–1633. [CrossRef](#)
- Krajcarz, M., M. T. Krajcarz, M. Baca, C. Baumann, W. Van Neer, [et al.]. 2020. Ancestors of domestic cats in Neolithic Central Europe: Isotopic evidence of a synanthropic diet. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **117** (30): 17710–17719. [CrossRef](#)
- KU Leuven. 2017. Ancient DNA reveals role of Near East and Egypt in cat domestication. *Science Daily*, June 19, 2017, online: www.sciencedaily.com
- Lloveras, L., R. Thomas, A. Garcia, F. Florensa, S. Segura, [et al.]. 2017. Evidence of cat (*Felis catus*) fur exploitation in medieval Iberia. *International Journal of Osteoarchaeology*, **27** (5): 867–879. [CrossRef](#)
- McCormick, F., 1988. The domesticated cat in Early Christian and medieval Ireland. In: *Keimelia: Studies in Medieval Archaeology and History in Memory of Tom Delaney*. Gaway University Press, Galway, 218–228.
- Nilson, S. M., B. Gandolfi, R. A. Grahn, J. D. Kurushima, M. J. Lipinski, [et al.]. 2022. Genetics of randomly bred cats support the cradle of cat domestication being in the Near East. *Heredity*, **129** (6): 346–355. [CrossRef](#)
- Otoni, C., W. Van Neer, B. De Cupere, J. Daligault, S. Guimaraes, [et al.]. 2017. The palaeogenetics of cat dispersal in the ancient world. *Nature Ecology & Evolution*, **1** (7): art. 0139. [CrossRef](#)
- Pidoplichko, I. G. 1937. On the Question of Domestic Animals in Tripolye Settlements. *Scientific Notes of the Institute of Archaeology*, **2**: 111–118. [Ukrainian]
- Smith, C. 1998. Dogs, cats and horses in the Scottish medieval town. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, **128**: 859–885. [CrossRef](#)
- Smith, R. N. 1969. Fusion of ossification centers in the cat. *Journal of Small Animal Practice*, **10** (9): 523–530. [CrossRef](#)
- Tikhomirov, M. N. 1953. *Guide to the Study of the Rus's Truth*. Ed. B. A. Rybakov. Publishing House of Moscow University, Moscow, 1–150. [Russian]
- Tymchenko, N. G. 1972. On the History of Hunting and Animal Husbandry in Kyivan Rus (Central Dnipro Region). *Naukova Dumka*, Kyiv, 1–200. [Ukrainian]
- Vigne, J.-D., J. Guilaine, K. Debue, L. Haye, P. Gérard. 2004. Early taming of the cat in Cyprus. *Science*, **304** (5668): 259. [CrossRef](#)
- Yamaguchi, N., C. A. Driscoll, A. C. Kitchener, J. M. Ward, D. W. Macdonald. 2004. Craniological differentiation between European wildcats (*Felis silvestris silvestris*), African wildcats (*F. s. lybica*) and Asian wildcats (*F. s. ornata*): implications for their evolution and conservation. *Biological Journal of the Linnean Society*, **83** (1): 47–63. [CrossRef](#)
- Yu, H., A. Jamieson, A. Hulme-Beaman, C. J. Conroy, B. Knight, [et al.]. 2022. Palaeogenomic analysis of black rat (*Rattus rattus*) reveals multiple European introductions associated with human economic history. *Nature Communications*, **13**, 2399. [CrossRef](#)
- Zagorodniuk, I., M. Gavrilyuk, I. Skilsky, A. Andrusenko, A. Pirkhal. 2014. Wildcat (*Felis silvestris* Schreber, 1777) in Ukraine: modern state of the populations and eastwards expansion of the species. *Studia Biologica*, **8** (3–4): 233–254. [CrossRef](#)
- Zhuravliov, O. P. 2008. *Animal Husbandry and Hunting among the Tripolye Tribes in the Territory of Ukraine*. Shlyakh. Kyiv, 1–250. [Ukrainian]
- Zhuravliov, O. P. 2016. *Fauna of Ukraine. Archaeozoological Research*. Publisher: Oleg Filyuk, Kyiv, 1–390. [Ukrainian]
- Zinovyev, A. V. 2018. Cats of Medieval Novgorod the Great and Tver. *Archaeology and History of Pskov and the Pskov Land*, **33** (63): 183–197. [Russian] [CrossRef](#)